Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2020 SHISRRJ | Volume 3 | Issue 5 | ISSN : 2581- 6306

कविव्यापारवक्रत्वप्रकारम्

नर्मदा बेहेरा
शोधच्छात्रा,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:,
तिरुपति: , आन्ध्रप्रदेश:, भारत।

Article Info
Volume 3, Issue 5
Page Number: 156-158
Publication Issue :
September-October-2020
Article History
Accepted : 10 Sep 2020
Published : 20 Sep 2020

सारांश

वक्रोक्तिर्वचो भङ्गिमा एव । यत्र कस्मिंश्चिद् वर्ण्यविषये तस्य कस्यचिद् धर्मस्य गुणस्य वाऽतिशयनोक्ति: वैचित्र्येण विच्छित्या वा प्रतिपादनम् तत्र वक्रोक्ति: । सैषा वर्ण –पद–प्रत्यय–वाक्य–प्रकरण–प्रबन्ध भेदेन षड्प्रकारका ।

मुख्यशब्द:–कवि:, व्यापार:, वक्रोक्ति:, भङ्गिमा, अलंकार:, सम्प्रदाय:, आचार्य:।

काव्यलक्षणविषये संस्कृतज्ञानां नैकमत्यम् । यस्माद् षड् संप्रदायानाम् आविर्भाव: । अलङ्कार सम्प्रदाय:,रस सम्प्रदाय:,ध्वनि सम्प्रदाय:,वक्रोक्ति सम्प्रदाय:,रीति सम्प्रदाय:,औचित्यसम्प्रदायेषु एतेषु षड् सम्प्रदायेषु वक्रोक्ति सम्प्रदाय: विशिष्ट: प्रमुखश्च। आनन्दवर्धनाचार्यप्रतिपादितेन ध्वनिसिद्धान्तेन नैराश्याम् आप्ता अलङ्कारवादिन: अलङ्कारेषु काव्यस्य मूलतत्वं अन्वेषयन्तो वक्रोक्तिम् समासादयन् ।

वक्रोक्तिसिद्धान्तस्यास्य उद्भव: आचार्य भामहेन प्रारभते । भामहाभिमतेन वक्रोक्ति: सर्वालंकाररूपा। सर्वेषाम् अलङ्कारणाम् मूलमेतत्। अनयैव अर्थाभिव्यक्ति:। वक्रोक्तिरेव काव्यत्वम् सम्पादयति। सैषा सर्वालंकाररूपा।वक्रोक्ति: काव्ये समस्त सौन्दर्याभिदायिका।एवं भमहाभिमतेन वक्रोक्ति: काव्यस्यात्मा । यथा –

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्य: कोऽलङ्कारोऽनया विना ।।(काव्या.- 2/85)

भोजराजोपि वक्रोक्तिम् उपास्ते। वक्रोक्ति मूलकं काव्यलक्षणम् उपपादयता तेनोच्यते –

यद् वक्रम् वच: शास्त्रे लोके च वच एव तत्
वक्र यदर्थवादादौ तस्य काव्यमिति स्मृति: ।। (शृङ्गारप्रकाश:)

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

आचार्य दण्डी काव्यं द्विधा विभजति स्वभावोक्तिः , वक्रोक्तिश्च ।

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्त्रोक्तिषु श्रियम्।

भिन्नं द्विधा समासोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम्।। (काव्यादर्शः)

वक्रोक्तेः स्वरूपम् –

उभावेतावलङ्कार्यौ तयोः पुनरलङ्कृतिः।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणिति रुच्यते।। (वक्रोक्तिः 1.10)

वक्रोक्तिर्वचो भङ्‌गिमा एव । एषा वचोभङ्‌गिमा एव उक्तौ शोभाम् आदधाती । उक्तौ चमत्कृतेश्चारुतायाश्च सम्पादनं वक्रोक्तेरेव सम्भाव्यते ।अतः वक्रोतिः काव्यजीवनम्।वक्रोक्तिहीनं काव्यं निर्जीवमेव। उक्ते वैचित्र्यम् चमत्कृतिर्वा वक्रोक्तिः।सैषा विशेषता काव्यप्रतिभामूलैव।यत्र कस्मिंश्चिद् वर्ण्यविषये तस्य कस्यचिद् धर्मस्य गुणस्य वाऽतिशयेनोक्तिःवैचित्र्येण विच्छित्या वा प्रतिपादनं तत्र वक्रोक्तिः।

शब्दार्थौ सहितौ वक्र कवि व्यापारशालिनि ।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी ।।

वक्र कविव्यापारशालिनि तद्दिदाह्लादकारिणी बन्धे व्यवस्थितौ शब्दार्थौ काव्यमिति ।कविव्यापारवक्रत्वम् षट् प्रकारकं सम्भवन्ति। यथा –

कवि व्यापारवक्रत्व प्रकाराः सम्भवन्ति षट् ।

प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिनः।।

कवि व्यापारवक्रत्व- प्रकाराः षट् सम्भवन्ति । तेषां प्रत्येकं बह्वयः भेदाः सन्ति ।
ते भेदाः यथा –

वर्णविन्यास वक्रत्वं पदपूर्वार्ध वक्रता ।

वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः ।।

वर्णविन्यास – पदपूर्वार्ध – प्रत्ययाश्रित – वाक्य – प्रकरण – प्रबन्धभेदन षड्प्रकारकाः वक्रोक्तिः भवन्ति ।

1. वर्णविन्यासवक्रता –

वर्णविन्यासवक्रता वर्णानां विन्यासो वर्णविन्यासः अक्षराणांविशिष्टन्यसनं तस्य वक्रत्वं वक्रभावः प्रसिद्धप्रस्थान – व्यतिरेकिणा वैचित्र्येणोपनिबद्धः सन्निवेशविशेषविहितस्तद्दिदाह्लादकारी शब्दशोभातिषयः ।
यथा –

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।

प्रसरति ततो ध्वान्तक्षोदक्षमः क्षणदामुखे ,

सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविमृगलाञ्छनः ।।

अत्र वर्णविन्यासवक्रतामात्रविहितः शब्दशोभातिशयः उन्मिलितः।

2. पदपूर्वार्द्ध वक्रता –

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धि परा

मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति

श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णै: स्वरै: सप्तभि: ॥

अत्र रामशब्दो लोकोत्तरशौर्यादिधर्मातिशयाध्यारोप परत्वेनोपात्तो वक्रतां प्रथयति ।

3. प्रत्ययाश्रय वक्रता – प्रत्यय: सुप्तिङ् च यस्याश्रय: स्थानं न तथोक्त:। तथापि बहव: प्रकारा: सम्भवन्ति- संख्या-कारक-पुरुष इत्यादय: ।

यथा – **मैथिली तस्य दारा: ।**

4.वाक्यवक्रता –

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते य: सहस्रधा ।

यात्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ।।

वाक्यस्य वक्रभाव: अन्य: य: सहस्रधा भिद्यते । यत्र अलङ्कारवर्ग: असौ सर्व: अपि अन्तर्भवति।

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मी वनं मया सार्धमसि प्रपन्न: ।

त्वमाश्रयं प्राप्य तयानुकोपात् सोढास्मि न त्वद्भवने वमन्ती ॥

5. प्रकरणवक्रता-

वक्रभाव: प्रकरणे प्रबन्धे यास्ति यादृश: ।

उच्यते सहजाहार्य सौकुमार्य मनोहर: ।।

वक्रभाव: प्रकरणे प्रबन्धे यादृशोऽस्ति नाटकादौ कथ्यते । यथा – तत्र प्रकरणे वक्रभावो यथा – रामायणे मारीचमायामयमाणिक्यमृगानुसारिणो रामस्य करुणाक्रन्दकर्णनकान्तरान्त:करणया जनक राजपुत्र्या तत्प्राणपरित्राणाय स्वजीवितपरिरक्षानिरपेक्षया लक्ष्मणो निर्भत्स्य प्रेषित: ।

6. प्रबन्धवक्रता –

कुत्रचिन्महाकवि विरचित रामकथोपनिबन्धे नाटकादौ पञ्चविधवक्रतासामग्रीसमुदायसुन्दरं हृदयहारी महापुरुषवर्णनमुपक्रमे प्रतिभासते परमार्थस्तु विधिनिश्चयात्मक धर्मोपदेश: पर्यवस्यति, रामवद् वर्तितव्यं न रावणावदिति।

एवं प्रकारेण वर्णविन्यास – पदपूर्वार्ध – प्रत्ययाश्रित – वाक्य – प्रकरण – प्रबन्धाश्रित भेदेन षड् प्रकारकं कविव्यापारवक्रत्वं प्रतिपादितम्।

सहायक ग्रन्थसूची

1. ध्वन्यालोक: – सांवीदी प्रकाशनम् , वाराणसी
2. वक्रोक्तिकाव्यजीवितम् – चौखम्भा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी
3. काव्यादर्श: – चौखम्भा प्रकाशनम्, वाराणसी
4. श्रृंगारप्रकाश: – सांवीदी प्रकाशनम् , वाराणसी